

Grenzen zijn niet als ogen die je kunt sluiten

De begrenzing van de Agora

Wat is het verband tussen de titel van dit blad, Agora, en het onderwerp van dit themanummer, grenzen en grensregio's? De relatie tussen grenzen en open ruimte levert een veelzijdig en boeiend perspectief op voor het begrijpen van alledaagse maatschappelijke dynamiek. Zeker in een tijd waarin bescherming van het eigen domein richtinggevend lijkt te zijn voor (politiek) handelen, is het bestuderen van de complexe verhouding tussen het eigen en het publieke domein van belang. Het verschaft een interessante kijk op de vraag waarom kwesties als immigratie, multiculturalisme, Europese integratie en Europese uitbreiding in het politieke debat zo'n belangrijke plaats innemen.

HENK VAN HOUTUM

De relatie tussen het fenomeen grenzen en het concept Agora krijgt vooral betekenis als we nader trachten te duiden waar het woord Agora oorspronkelijk op gebaseerd is. Het komt van het Griekse 'ageiro' wat 'ik verzamel' betekent. De term werd gebruikt om de publieke verzamelplaats aan te duiden in de polis in het oude Griekenland, en dan met name in de polis Athene van ongeveer de zesde eeuw voor Christus. De Agora werd door het publiek gebruikt als een open ontmoetingsruimte om naar elkaar opvattingen te luisteren over alledaagse publieke zaken in de eigen polis. Er werd politiek bedreven. Sommige mensen op het plein grepen deze gelegenheid aan om staande op een kleine verhoging te oren over de misstanden in de politiek en om medestanders te vinden voor hun eigen opvattingen over hoe het wel zou moeten, waarna een dialoog ontstond met het toehorende publiek. In principe was de ruimte van de ontmoetingsplaats zelf onbegrensd, de Agora representeerde immers een open ruimte. Maar goed beschouwd was de Agora wel dege-lijkt in de ruimte begrensd. Het was een open ruimte in een polis. De polis, of stadstaat, was een politiek afgebakende eenheid. Er was dan ook geen gemeenschappelijke ontmoetingsruimte voor de interactie tussen meerdere stadstaten, er was anders gezegd geen Agora voor de 'inter-polis'. Sterker nog, er was juist sprake van een felle strijd tussen de verschillende stadstaten. Tussen de verschillende stadsta-

ten in het oude Griekenland, zoals tussen Athene en Sparta, woedde regelmatig een heftige strijd, die vaak in onderlinge sportwedstrijden (Olympische Spelen) tot uitdrukking kwam, maar soms ook tot oorlog leidde. De open ontmoetingsruimte kende dus haar grenzen.

Grenzen maken verschil

De geschiedenis van de afbakening en strijd tussen de stadstaten in het klassieke Griekenland leert ons veel over de staatsgrenzen in het hedendaagse Europa. Natuurlijk zijn er grote verschillen in de inrichting van de klassieke polis en de staten in het Europa van vandaag, maar er zijn ook interessante overeenkomsten te ontdekken. Eén van die belangrijke gelijkenissen is het fenomeen van de territoriale afbakening en strijd tussen ruimtelijke eenheden. Ook vandaag de dag nog is de open ruimte verdeeld over politieke staten. De politieke dialoog is alleen wat formeler geworden, die is tegenwoordig geformaliseerd in het parlement. De stemverheffers op de Agora van weleer hebben er met andere woorden hun beroep van gemaakt, het zijn politici geworden.

Het maken van ruimtelijk verschil en de al dan niet sportieve strijd die daarmee gepaard gaat, is ook prominent aanwezig in de huidige politiek en maatschappij. Een grens fungeert daarbij als de symbolische demarcatie van de toegeëigende ruimte. Hoe de grens er uitziet, de verschijningsvorm, is in principe onbelangrijk. Of het nu prikkeldraad is of een grenspaaltje, over de kracht van de grens zegt het weinig. Een grens kan een grote rivier, een zee of een berg zijn, maar kan even goed een wit lijntje op het asfalt zijn. De materie zegt op zichzelf weinig. De betekenis wordt door mensen er ingelegd en bepaalt ook de kracht ervan. Grenzen zijn met andere woorden niet natuurlijk of vanzelfsprekend, ze zijn altijd arbitrair en afhankelijk van interpretatie. Grenzen verbeelden ruimtelijke eenheden. Anderson spreekt in dit verband van 'imagined communities'. Nederland is in zijn ogen dus ook een verbeelde gemeenschap. Nederland bestaat omdat geloofd wordt dat het

Het grensoverschrijdende boemeltje van Nijmegen naar Kleve is enkele jaren geleden stilgelegd.

(Foto Matthias Verheist)

bestaat. De kracht wordt niet bepaald door de fysieke verschijningsvorm, de morfologie, maar door de macht waarmee die door mensen zelf gehandhaafd wordt. Fundamenteel is het geloof in de aanwezigheid en het nut van de grens. Hoe sterker geloofd wordt in het nut en belang van de protectie van de eigenheid, hoe groter het verschil is dat de grens maakt. Als er niet in de realiteit van de gemaakte grens wordt geloofd, heeft die geen betekenis. In andere woorden, grenzen maken de realiteit. Grenzen worden het beeld dat we hebben van de wereld en zijn ons venster op de wereld. Ze vormen letterlijk ons wereldbeeld. Grenzen verschaffen een mogelijkheid tot identificatie met een bepaald gebied. Ze markeren het verbeelde onderscheid tussen het wij en het zij. Het markeren van een ruimtelijke identiteit geeft uiting aan het verlangen duidelijke ruimtelijke bakens te hebben in het dagelijkse leven. De ordening en purificatie die de begrenzing van ons wereldbeeld ons biedt, geeft rust, zekerheid en comfort. Identificatie met de eigen omgeving verschaft het 'zelf' bovendien een gevoel van eigenwaarde. Dat kan verklaren waarom er in dit tijdperk van globalisering, verschuivende grenzen en migratie zoveel onrust is over de functie van grenzen voor de diverse samenlevingen. Het vertroebelt de comfortale mentale ordening van de wereld en daarmee ook de puurheid van de eigen verbeelde eenheid.

Xenofobie, agorafobie en eigenbelang

Van fundamenteel belang voor het begrijpen van de kracht van grenzen is de rol die de 'ander' speelt in het maken van grenzen. Door het maken van een begrensde ruimte, sluit je de ander buiten. Grenzen maken vreemdelingen. Maar het omgekeerde gaat ook op, het begrenzen van de ander maakt de eigen ruimte. Want juist doordat er een onderscheid gemaakt wordt tussen vreemdelingen en 'eigenlingen' worden grenzen geclaimd of benadrukt. De waardering en liefde voor het eigene is niet zelden ingegeven door de angst voor het vreemde, de angst voor de ander. Wie die ander is, hoe die ander eruit ziet, wordt door de samenleving zelf bepaald. Iedere samenleving maakt zijn eigen 'anderen'.

Overblijfsel van de Berlijnse Muur, nu onderdeel van de 'East Side Gallery'.

Wisselkantoor gesloten: met de grens verdween een typisch grensverschijnsel.

(Foto Mariët Verhelst)

Het is mede door de recente toename van het aantal allochtonen in ons land dat de discussie over het waarborgen van de Nederlandse identiteit zo sterk is opgelaaid. Daarbij is het vooral de xenofobie voor de niet-westerling en de angst van het onvertrouwde, het vreemde dat het debat stuurt. Duitsers vormen een in omvang eveneens belangrijke allochtonengroep in Nederland, maar daarover rept niemand in het huidige allochtonendebat. De angst voor de nieuwkomers maakt nieuwe grenzen. Het verleidt sommigen er zelfs toe de grenzen helemaal te willen sluiten. Grenzen zijn bij uitstek een uiting van angst voor de ontmoeting en insluiting van de ander. Het begrenzen van de Europese unie, een land, stad of regio moet dan ook opgevat worden als een intentie om de angst voor het vreemde te reguleren. Maar grenzen zijn niet als ogen die je kunt sluiten. De angst sluit je niet buiten door de grenzen te sluiten. Sterker nog, de angst voor het

vreemde wordt juist sterker naarmate de grenzen sterker gesloten en gecontroleerd worden. Elk vreemd element is dan meteen onvertrouwd en verdacht en open ruimtes zijn dan taboe. Vanuit dit perspectief is er een duidelijke verbintenis tussen xenofobie, de angst voor de ander en agorafobie, de angst voor de leegte, de open ruimte. Zowel de xenofob als de agorafob hebben sterke behoefte aan begrenzing, een opdeling van de ruimte in vertrouwde delen. Beide angsten drukken een sterke wens tot herkenbaarheid en (zelf)behoud uit. Het maakt inzichtelijk waarom de angst voor de ontmoeting met het onvertrouwde, het vreemde ertoe leidt dat het eigene en de eigen grenzen sterker benadrukt worden.

Markant genoeg wordt het nastreven van het eigenbelang gelegitimeerd door het kapitalistische systeem dat we geaccepteerd en politiek geïmplimenteerd hebben. Let wel, op de antieke Agora stonden ook marktkraampjes. Luisteren

(Foto Mariët Verhelst)

en praten maakte hongerig en dorstig. Daar profiteerde een aantal handelaren van. De economie (oikos) stond echter in dienst van het publieke leven in de polis. Nu is veeleer het omgekeerde het geval. Het kapitalistische systeem wordt politiek ondersteund. We vinden dat de staat voor ons economisch eigenbelang moet zorgen. Het private belang is een publieke taak geworden. De politiek is met andere woorden geëconomiseerd. Solidariteit kent letterlijk een prijs. Daarmee heeft het nastreven van het eigenbelang, wat zich in onze huidige maatschappij vooral uit in het bewerkstelligen van (materieel) comfort, een politieke legitimatie gekregen. Dat versterkt nog eens de wens tot behoud of zelfs aanscherping van de grenzen van de eigen gemeenschap.

Is er een uitweg uit de impasse van agorafobie, xenofobie en gepoliticiseerd eigenbelang waarin we als maatschappij verzeild lijken te zijn geraakt? Is er in deze tijd van globalisering en integratie ruimte voor een nieuwe dialoog, een grensoverschrijdende agora? Kunnen we onszelf ontgrenzen? Is er ruimte voor een agora op het niveau van de inter-polis of wellicht zelfs de kosmopolis? Deze kwestie vormt de leidraad voor dit themanummer van Agora. In dit themanummer wordt gezien hoe sterk de invloed van grenzen doorwerkt op ons handelen en of er ruimte is voor een grensoverschrijdend forum voor ons handelen. Daarbij wordt met name bericht over de huidige politieke ontwik-

kelingen in de gebieden aan de staatsgrenzen in zowel de huidige als de toekomstige EU.

In acht artikelen worden verschillende dimensies van het fenomeen grens voor het voetlicht gebracht. Hoe sterk de invloed van grenzen kan doorwerken op de ontwikkeling van gebieden in een land wordt duidelijk gemaakt door Marco Bontje in zijn bijdrage over de stad Leipzig. Hij beargumenteert dat zowel de Duitse deling als de Duitse hereniging vooral negatieve gevolgen heeft gehad op de stedelijke ontwikkeling van Leipzig. Hij maakt daarmee duidelijk hoe de mentale grens tussen voormalig Oost-en West Duitsland nog altijd een belangrijke impact heeft. De kracht van de symbolische vertelling en representatie die het maken en benadrukken van grenzen zo kenmerkt, wordt met name in de artikelen van Anke Strüver en Virginie Mamadouh benadrukt. Beiden maken in hun bijdragen duidelijk dat het (voort)bestaan van ruimtelijke afbakeningen, zoals grenzen en grensregio's, cruciaal afhankelijk is van de overtuigingskracht van het 'verhaal' en het vasthouden aan de symbolische representatie ervan. Met name gebiedsnamen kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het creëren van de mythe en traditie van een verbeelde gemeenschap.

In zijn bijdrage over de provinciegrens tussen Drenthe en Groningen maakt Edwin van der Schoot duidelijk welke krachtige werking er kan uitgaan van een grenslijn op het politieke en menta-

le denken. Zeker als bedacht wordt dat een grens eigenlijk niet meer is dan een redelijk willekeurig lijntje op een kaart, is het sterk scheidende effect van de provinciegrens in de veenkolonies opmerkelijk te noemen. Maar met de wetenschap in het achterhoofd dat de volledig rationale grens waarmee iedereen tevreden is onmogelijk is, lijkt er onder de bewoners een berusting te zijn over de huidige ligging van de provinciegrens.

Die berusting is niet te vinden in het verhaal dat Nicole Ehlers vertelt. Zij bericht over de sentimenten en rivaliteiten die er bestaan onder de bevolking in steden die aan elkaar grenzen. Van de directe nabijheid van de grens wordt door sommigen doelbewust geprofitteerd in termen van het benutten van goedkopere of betere voorzieningen, het opkopen van huizen en het ontvluchten van nationale belastingen. Dat zulk 'freeridersgedrag' tot spanningen leidt, is niet verwonderlijk. Ehlers pleit voor het nemen van verantwoordelijkheid door de grensmigranten.

Een vergelijkbare rivaliteit en stroefheid is volgens Jochem de Vries herkenbaar in de pogingen die zijn ondernomen om nadrukkelijker samen te werken in de Rijn-Schelde Delta, het gebied dat Rotterdam, Breda, Antwerpen en Gent met elkaar verbindt. De Vries beargumenteert dat het vinden van een grensoverschrijdend politieke gemeenschappelijkheid, bijvoorbeeld in de vorm van een gezamenlijk politiek orgaan in dit Nederlands-Vlaamse gebied, met name wordt tegengehouden door een wederzijds gevoerde strategie van het nationale eigenbelang.

Andreas Wust en Annegret Haase berichten over de opkomst en toekomst van de economische en sociale verwechting tussen gebieden aan weerszijden van de Poolse grens. Ze verwachten dat met name de lokale grenshandel aan de Duits-Poolse grens, die nu nog één van de belangrijkste aanleidingen vormt voor grensoverschrijdend verkeer, sterk zal lijden onder de uitbreiding van de EU. En ook voor Oekraïne dat aan de Poolse grens te maken zal krijgen met een nieuwe grens, die van de EU, zal de uitbreiding van de EU op korte termijn wellicht ongunstig zijn. Veel zal volgen de auteurs afhangen van de flexibiliteit en bereidheid van inwoners en politici

(Foto Mares Verheul)

Het grenslandmuseum.

in de grensregio's om de nieuwe buitengrens tot een 'coöperatieve grens' te maken.

De bijdrage van Maarten Hogenstijn maakt duidelijk dat de uitbreiding van de EU ook nieuwe 'slachtoffers' genereren kan. Hij verhaalt over de Russische exclave Kaliningrad die na de toetreding van Polen en Litouwen aan de landzijde geheel omgeven zal zijn door EU-grondgebied. Kaliningrad dreigt daarmee speelbal te worden van een geopolitiek machtsspel tussen de EU en Rusland. Dit themanummer van Agora is op maat gesneden voor de lezer die geïnteresseerd is in de strijd die een ruimtelijke afbakening altijd oplevert. Het begrenzen van de ruimte is altijd exclusief. Of er ooit een einde komt aan de begrenzing van het eigenbelang is maar zeer de vraag. Maar dat impliceert niet dat we willoos moeten toekijken of dat we gedwongen worden berustend de ogen te sluiten. Het begrenzen en uitsluiten van de ander doen we immers zelf. Ontgrenzing, het zoeken naar wegen voor een grensoverschrijdende dialoog en het benutten van de publieke tussenruimtes van de inter-polis, is daarmee dus ook in onze handen.

Henk van Houtum is verbonden aan het Nijmegen Centre for Border Research van de Universiteit van Nijmegen.

Literatuurselectie

- Arendt, H. *The Human Condition*, Chicago: University of Chicago Press, 1958,
 Baumann, Z., (1999), *In search of politics*, Polity Press, Cambridge
 Anderson, B., (1991), *Imagined Communities*, Verso, London
 Houtum, H. van and A. Strüver (2002), *Where is the border?, You are here: Journal of creative geography*, vol. 4, no.1, pp.20-23
 Houtum, H. van and T. van Naerssen (2002), *Bordering, ordering and othering*, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie (TESG), Vol. 93, No. 2, pp.125-136
 Houtum, H. van (1999), *Internationalisation and Mental borders*, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie (Journal of Economic and Social Geography) (TESG), August, pp. 329-335
 Lambooy, J., (1992), *Samenleven met en zonder grenzen*, in: H. van Brink (red.), *Bestuur en Territoir: Opstellen aangeboden aan drs. A. Bours*, Uitgeverij Het Spinhuis, p.5-14

Het vervagen van staatsgrenzen

De ervaringen in de Rijn-Schelde Delta

De binnengrenzen van de Europese Unie zouden verdwijnen, zo was de boodschap bij de totstandkoming van de Europese eenheidsmarkt in 1992. Er hebben zich sindsdien verschillende ontwikkelingen voorgedaan die daadwerkelijk de betekenis van grenzen in Europa verminderd hebben. Het verdrag van Schengen heeft grenzen als barrières voor het verkeer van goederen en personen geslecht. De Europese Unie probeert via speciale programma's op tal van maatschappelijke terreinen de betekenis van grenzen te verminderen. Afgezien van deze bewuste politiek, zijn er natuurlijk technische en maatschappelijke ontwikkelingen die het belang van staatsgrenzen doen afnemen.

JOCHEM DE VRIES

Vanzelfsprekend laten grenzen zich niet met een pennenstreek uit het maatschappelijk leven verwijderen. Net zo min als ICT-ontwikkelingen bedrijven in een klap allemaal 'footloose' hebben gemaakt en het bedrijfsleven zich niets meer van staatsgrenzen hoeft aan te trekken. Modernisering en de vorming van natiestaten hebben ertoe geleid dat de grenzen van de staat voor tal van maatschappelijke praktijken structurend zijn geweest. Dit sociale proces dat zich vanaf het begin van de negentiende eeuw voltrok, heeft staatsgrenzen tot harde grenzen gemaakt. De omgekeerde ontwikkeling waarbij staatsgrenzen hun hardheid verliezen, zal eveneens gekenmerkt worden door geleidelijkheid.

Een aspect van het vervagen van staatsgrenzen is de veranderende relaties in grensgebieden. Door grensoverschrijdend samen te werken proberen overheden en maatschappelijke organisaties in deze gebieden de betekenis van grenzen voor hun activiteiten te verminderen. In het gebied binnen de halve cirkel die Rotterdam, Breda, Antwerpen en Gent verbindt is er een samenwerkingsverband ontstaan dat op verschillende manieren bijdraagt aan het vervagen van de grens in de Rijn-Schelde Delta. Het gebied is uitzonderlijk divers. In economisch opzicht staat het gebied bekend als de Gouden Delta, vanwege de aanwezigheid van twee wereldhavens en de aanverwante economische activiteiten. Het gebied met zijn estuaria heeft unieke ecologische kwaliteiten. Als verbindingzone tussen Randstad en de Vlaamse Ruit is het nog steeds een relatief open gebied in dit zwaar verstedelijkte deel van Europa, maar staat het onder permanente verstedelijkingsdruk.

De oorsprong van de RSD-samenwerking ligt in de Vierde nota over de ruimtelijke ordening. In die Nederlandse beleidsnota uit 1988 werd het concept van 'regio's op eigen kracht' geïntroduceerd. Met deze nota nam de rijksoverheid definitief afscheid van de doelstelling van ruimtelijke spreiding van economische activiteiten. Hiervoor in de plaats werd het beleid gericht op versterking van het Nederlandse economische kerngebied de Randstad. De andere regio's moesten het meer op eigen en minder op Haagse kracht doen. Buiten de Randstad, zoals in provincie Zeeland, vreesden velen dat het rijk op deze manier zijn verantwoordelijkheid voor ruimtelijke investeringen buiten de Randstad wil ontlopen.

De (Nederlandse) Kamers van Koophandel in de Rijn-Schelde Delta grepen het concept aan voor een gezamenlijke lobby. Het verlanglijstje van de samenwerkende Kamers van Koophandel bevatte in hoofdzaak drie elementen: verbeterde informatievoorziening over de beschikbaarheid van bedrijfsterreinen, verbetering van weg-, water- en spoorinfrastructuur en een gezamenlijke promotie op de terreinen internationale handel en toerisme. Het lobbywerk mondde uit in de samenstelling van een stuurgroep waarin Nederlandse overheden (rijk, provincies en gemeenten) en het bedrijfsleven waren vertegenwoordigd. In 1992 werd op basis van de inbreng van Nederlandse partijen in het gebied een uitgewerkt conceptwerkplan opgesteld. De Nederlandse partijen benaderden hun Vlaamse tegenhangers met de vraag het werkplan te onderschrijven. De Vlaamse overheden hadden het gevoel voor het blok te worden gezet en voelden niets voor acceptatie van het werkplan. Het duurde vervolgens tot 1995 voordat een intentieverklaring door zowel Nederlandse als